

Jazyková a etnická pluralita v stredovekom Prešporoku/Bratislave – stredoveká realita alebo moderný obraz?*

JURAJ ŠEDIVÝ

KLúčové slová: etnicita, jazyk, stredoveké mesto, Bratislava, Prešporok

Jazyk, ktorý jednotlivec vníma ako „svoj“ (dnes by sme povedali „rodný jazyk“), je jedným z elementov definujúcich jeho kultúrnu príslušnosť. Samotný pojem „kultúra“ je vágny a len ťažko definovateľný napriek tomu, či azda práve preto, že sa o to už pokúšali stovky bádateľov.¹ Zjednodušene však ako kultúru chápme komplex vzťahov a hodnôt, ktoré charakterizujú väčšie kolektívy – napr. etnické alebo sociálne skupiny. Tieto kolektívy sa vyčleňujú voči iným podobným kolektívom na základe neformálne prijímaných kritérií. Tie nebývajú explicitne definované, sú však súčasťou implicitne fungujúceho „kultúrneho kódu“ (súhrn skupinou uznávaných hodnôt a foriem správania sa). Všeobecne prijaté kritéria definujú, či je jedinec považovaný za „nášho“, „menej nášho“, „tak trochu iného“ alebo „úplne inakšieho“. Kritériá „našskosti“, ktoré definovali „našich“ a „tých druhých“, sa v stredovekých latinských textoch dajú zistiť napríklad sémantickou analýzou slov *nostrī* (naši) a *ei* (iní, cudzí). Pre ranostredovekého pozorovateľa bola základným kritériom pre posun od „úplne cudzích“ k „menej cudzím“ kresťanská viera pozorovaného. Ešte bližšie k pozorovateľovi približovalo hodnoteného jednotlivca či skupinu prináležanie k tomu istému štátu/vládcovi. Ešte o stupeň bližší boli pozorovateľom ľudia s rovnakým jazykom a napokon najbližších definoval spoločný pôvod (*gens*, mesto, mestská štvrť, dedina resp. rod/rodina).²

Napriek tomu, že jazyk bol dôležitým kritériom „našskosti“ aj v stredoveku, spája sa dnes u laikov predstava „historického Bratislavčana“ (t. j. Prešporčana ako obyvateľa mesta pred veľkými zmenami etnickej a sociálnej skladby jeho obyvateľstva v štyridsiatych rokoch 20. storočia) s multilinguálnou až kozmopolitnou a „nad-národnou“ sebaidentifikáciou. Podporuje ju napríklad paralelné používanie rôznych foriem (krstných) mien podľa jazykového kontextu

* Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APW-0237-11

¹ Prehľad len tých najdôležitejších titulov pozri napr.: DÜLMEN, Richard van. *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*. Praha : Dokořán, 2002, s. 37-39; BUDIL, Ivo T. *Mítus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha : Triton, 1992, s. 6.

² Pozri napr.: ŠEDIVÝ, Juraj. Chápanie etník v nemeckých kronikách a obraz starých Maďarov na prelome 1. a 2. tisícročia. In *Historický časopis*, 1996, roč. 44, s. 353-382, tu s. 353-355.

(napr. *Floridus Rómer* v latinských / *Rómer Flóris* v maďarských textoch alebo *Theodor Ortway* v nemeckých / *Ortway Tivadar* v maďarských tituloch). Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní malo dokonca aj samotné mesto oficiálne dvojjazyčný názov *Pozsony – Pressburg*. V každodennom živote ešte aj medzivojnovnej Bratislavy sa jediná etnická či jazyková identita potláčala dvoj- či trojjazyčným nápismi na obchodoch a verejných priestranstvách či objektoch. Napriek tomu, že až do druhej polovice 19. storočia prevládal v uliciach mesta nemecký jazyk, obyvatelia sa prezentovali ako hrdí uhorskí patrioti.³ Cieľom tejto analýzy bude sonda do dávnejšieho obdobia a pokus o odpoveď na otázku, akými jazykmi sa hovorilo v stredovekom Prešporku.

Treba povedať, že slovenská historiografia sa jazykovou resp. etnickou štruktúrou stredovekých miest zaoberala intenzívnejšie až po druhej svetovej vojne. To isté manko však vyčítal Elemér Mályusz aj maďarskej predvojnovnej historiografii.⁴ Príčinou môže byť kliše – predstava Slováka ako roľníka spätého s vidiekom a obraz Maďara ako šľachtica zakoreneného tiež vo vidieckom kuriálnom prostredí. Obe historiografie sa po vojne sústredili na uhorské mestá, považované do veľkej miery za nemecké. Snažili sa detailnejšie postihnúť urbánny vývoj vo svojej krajine, s možno nie úplne explicitne definovaným zámerom sledovať v donedávna „nemeckému živlu“ pripisovanom prostredí stopy vlastného etnika či jazyka.⁵

V tejto súvislosti v slovenskej medievistike neprebehla širšia diskusia, skôr sa zdá, že sa plošne presadil model vtedajších autorít (Branislav Varsik, Richard Marsina, Matúš Kučera).⁶ Ten nadviazal na model maďarskej či dokonca ešte uhorskej historiografie, ktorá po slovanskom osídlení hradskej centier predpokladala ich intenzívne maďarské osídlenie (od 10. storočia), na ktoré nadviazali „latinskí hostia“ (v 12. storočí), ktorých prevrstvilo nemecké obyvateľstvo

³ MANNOVÁ, Elena. Ako sa spomínalo na najstaršie dejiny Bratislavy. Spoločenská recepcia udalostí do 12. storočia v novoveku. In ŠEDIVÝ, Juraj – ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana (eds.). *Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc – na križovatke kultúr*. Bratislava : SLOVART – o. z. Historia Posoniensis – Bratislava, hlavné mesto SR, 2012, s. 509-519, tu s. 510.

⁴ MÁLYUSZ, Elemér. A magyarság és a városi élet a középkorban. In *Századok*, 1944, roč. 78, s. 36-62, tuitácia s. 36-37.

⁵ Silný apologetický charakter (nielen Nemci, ale aj Slovania vytvárali dejiny miest) pozorovať napr. u: HALAGA, Ondrej. Mestotvorný proces a stredná Európa. In *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, 1964, roč. 15, s. 95-115. V prácach niektorých autorov sa dodnes ako červená niť vinie myšlienka, že stredoveké mestá 13. storočia sú vlastne len kontinuálnym pokračovaním starších (ergo veľkomoravských) centier – pozri napr.: ULIČNÝ, Ferdinand. Nitra – mesto v 9. – 12. storočí. In MARSINA, Richard (ed.). *Nitra v slovenských dejinách*. Martin : Matica slovenská, 2002, s. 140-147. Ale v zásade aj v najnovšom syntetickom lexikóne (ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján a kol. *Lexikon stredovekých miest*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010) je v úvode prezentovaná táto myšlienka ako hlavný mestotvorný princíp (hradskej 9. storočia = trhové centrá, z nich vznikli v 11. a 12. storočí mestá starého typu, tie sa vďaka privilégiám transformovali na mestá nového typu, pričom cudzí hostia (v lexikóne explicitne Nemci) sú chápaní len ako „katalyzátor vývoja“ – pozri s. 7).

⁶ Napr.: VARSIK, Branislav. Vznik a začiatky mesta Košíc. In VARSIK, Branislav. *Kontinuita medzi veľkomoravskými Slovienmi a stredovekými severouhorskými Slovanmi (Slovákmi)*. Výber štúdií a článkov z rokov 1969 – 1992. Bratislava : Veda, 1994, s. 191-209; VARSIK, Branislav. Pôvodné slovenské osídlenie a vznik mesta Ružomberka. In Tamže, s. 210-227; MARSINA, Richard. Najstaršie mestá na Slovensku na základe historických dokladov. In *Archaeologia historica*, 1985, roč. 10, s. 85-92; KUČERA, Matúš. Genéza miest na Slovensku. In *Archaeologia historica*, 1978, roč. 3, s. 147-164.

(po polovici 13. storočia).⁷ Aj podľa slovenského modelu nadväzovalo mestské osídlenie na území dnešného Slovenska na „predkolonizačné“ sídla.⁸ Podľa všeobecne rozšíreného modelu jestvovali vo významnejších lokalitách veľkomoravske slovanské sídla, pri ktorých v 10. storočí vznikli strážne osady „starých Maďarov“. V priebehu 12. storočia pribudli v centrálnych lokalitách Valóni resp. Taliani, napokon od 13. storočia zmenil etnickú štruktúru „našich“ miest silný prílev Nemcov. Podľa tohto modelu vznikali nové „kolonizačné“ sídla pri starých osídleniach (označovaných napr. *platea Sclavorum*). Stredoveké mesto sa sformovalo často až zjednotením oboch sídlíštných celkov, pričom pôvodné obyvateľstvo bolo do veľkej miery asimilované Nemcami. Až neskôr, od konca 14. a najmä po tretine 15. storočia, je v hornouhorských mestách evidentný vzostup slovenského živilu (slovenské či české dialekty a ich kombinácie v písomnom prejave, v ústnej forme administratívy a súdnictva, v kázňach a liturgickom prejave).

Takýto model aplikoval na bratislavskú situáciu Július Bartl: podľa jeho predstavy sa v podhradí okrem pôvodného slovenského obyvateľstva usadzovali neskôr Maďari, ktorí si založili osadu Széplak. V Bratislave sa vraj ďalej sústreďovali kupci z viacerých európskych krajín, najmä z Talianska. Od 13. storočia sa podľa autora zosilnilo nemecké prisťahovalectvo. Nemeckí kolonisti hrali podľa J. Bartla rozhodujúcu úlohu v stredovekom meste. Stredovekú Bratislavu prezentuje ako mesto viacerých etník (nemecká elita, slovenskí remeselníci a chudoba, „vyskytovali sa tu i Česi a Poliáci“, „medzi stredné vrstvy a mestskú chudobu patrilo tiež maďarské obyvateľstvo, ktoré bývalo ešte pred rokom 1291 v osade Széplak“).⁹

Podobnú predstavu mali aj autori na svoju dobu prelomového katalógu *Bratislava mešťana Wocha* Peter Baxa a Viktor Ferus. Podľa nich „národnostné zloženie bratislavskej mestskej

⁷ Pozri napr. ORTVAY, Theodor. *Geschichte der Stadt Preßburg II/2*. Preßburg, 1898, s. 271-288.

⁸ Pojem „predkolonizačné“ osídlenie je v úvodzovkách kvôli tomu, že moderná slovenská medievistika sa mu vyhýba (evokuje zakladanie sídel na „zelenej lúke“). Naproti tomu v staršom období bol bežne používaný – napr. Václav Mencl chápal mestá ako hlavný výsledok vrcholnostredovekej „kolonizácie“ (MENCL, Václav. *Středověká města na Slovensku*. Bratislava : Učená spoločnosť Šafaříkova, 1938, s. 19). Situácia silne pripomína niekdajší spor o osídlenie stredného Slovenska po publikovaní *Starého Slovenska* Václava Chaloupeckého – autor nikdy nenaznačoval, že by táto časť Slovenska bola do 12. storočia ľudoprázdna – len poukazoval na výrazný kvalitatívny a kvantitatívny rozdiel medzi juhozápadným a stredným Slovenskom. Podobne aj Mencl použitím termínu „kolonizácia“ nechcel naznačiť neobývanosť priestoru budúcich miest, skôr chcel vyjadriť zásadnú kvalitatívnu zmenu, ku ktorej došlo vznikom stredovekých miest v 13. storočí. Možno by slovenská medievistika mohla trochu opustiť apologetické barikády a priznať, že medzi podhradiami z polovice 12. a mestskou sieťou z polovice 13. storočia je výrazný kvalitatívny rozdiel. Či k nemu došlo kontinuálnym (pozdvoľným) alebo diskontinuálnym (skokovým) vývojom, je vzhľadom na fragmentárnosť prameňov (nielen písomných, ale aj hmotných) viac otázkou „viery“, než racionálnych vedeckých dôkazov. Pomôckou môžu byť analógie z blízkeho okolia (Morava, Rakúsko).

⁹ BARTL, Július. Stredoveký hrad, podhradie a mesto do roku 1291. In HORVÁTH, Vladimír – LEHOTSKÁ, Darina – PLEVA, Ján (eds.). *Dejiny Bratislavy*. Bratislava : Obzor, 1982, s. 44-50, tu s. 48; BARTL, Július – HUDÁKOVÁ, Hedviga. Sociálna a národnostná štruktúra bratislavského obyvateľstva v 14. a 15. storočí. In Tamže, s. 60-63, tu s. 61. V tomto texte nájdeme typicky apologetické konštatovanie: „Existencia slovenského obyvateľstva, ktorú posilnil príchod českých emigrantov a v menšej miere i Poliakov spolu s malým počtom maďarského obyvateľstva, dokazuje, že teórie starších nemeckých historikov o čisto nemeckom charaktere Bratislavy v 14. a 15. storočí neobstoja.“ (s. 61).

komunity bolo pestré, popri nemeckom elemente poznáme z roku 1255 – 1256 mešťanov Pecha a Formu, zrejme talianskeho pôvodu, a mešťana Wocha, pravdepodobne slovenského pôvodu.¹⁰ Taký istý obraz podáva aj najnovší stručný pohľad na etnický vývoj gotickej Bratislavy od Žofie Lysej: v meste prevládalo nemecké obyvateľstvo, Slováci boli zrejme súčasťou nižších vrstiev, za Žigmunda Luxemburského pribúdali Česi, Taliani boli zastúpení najmä medzi duchovenstvom, ale aj medzi obchodníkmi. Autorka explicitne nespomína Maďarov (uvádza len „hostí z Uhorska usadených v obci Krásna Ves/Zeplak“).¹¹ Zdá sa, že výrazne nemecký charakter mesta nespochybňuje ani maďarská, ani slovenská historiografia, obe však svorne tvrdia, že v meste žili viaceré ďalšie etniká a bolo multilinguálne, pričom maďarskí autori predpokladajú, že po Nemcoch hrali prím Maďari (T. Ortway) a slovenskí autori na druhom mieste vidia Slovákov (D. Lehotská, J. Bartl a ďalší).¹² Parafrazujúc Leopolda von Rankeho sa teraz môžeme opýtať: „Ako to bolo naozaj?“

Tri cesty k (re)konštrukcii etnicity

V odborných textoch sa často vyskytuje definovanie etnicity (pre stredovek mierne anachronický a komplikovaný termín) na základe jazyka. Pramene však len výnimočne zachytávajú prevažne používaný jazyk (pojem „materinský“ alebo „rodný jazyk“ je pre niektoré vrstvy stredovekej spoločnosti neadekvátny). Preto si medievisti pri zisťovaní etnicity jednotlivca alebo skupiny pomáhajú viacerými, nie najvhodnejšími metódami:

1) Najmä pre obdobie raného stredoveku je obľúbenou cestou identifikácia jednotlivca s etnikom na základe typickej materiálnej kultúry. Napríklad často sa v odborných textoch objavuje predstava, že pre Maďarov 10. storočia sú typické hlinené závesné kotlíky, domáci Slovania vraj naďalej lipli na „svojej“ keramike s vlnovkami. Kvalitná keramika s grafitovou prímiesou objavujúca sa hojnejšie po polovici 12. storočia sa zase zvykne dávať do súvislosti s príchodom osídlencov z nemeckých oblastí. Slabinou stotožnenia istej materiálnej kultúry s nejakou skupinou môže byť fakt, že časť materiálnej kultúry mohla (nielen) v ranom stredoveku pochádzať z obchodnej výmeny. Navyše, akákoľvek výpovedná hodnota tejto metódy sa po presadení „globálnej“ gotickej kultúry (v Uhorsku približne po polovici 13. storočia) stráca.

¹⁰ BAXA, Peter – FERUS, Viktor. *Bratislava mešťana Wocha 1243 – 1291. Katalóg expozície*. Bratislava : Pallas, 1991, s. 12. Podobne na tej istej strane spomínajú „nemeckých, talianskych, slovenských a iných hostí s privilegovaným postavením.“

¹¹ LYSÁ, Žofia. Bratislava. In ŠTEFÁNIK – LUKAČKA 2010, s. 105-139.

¹² V štúdiu budem používať etnonymá ako *Nemec, Čech, Slovák, Maďar* napriek tomu, že som si vedomý premenlivosti v obsahu (ponímaní) týchto termínov (napr. *Nemec* v 12. storočí je niečo iné ako *Nemec* v 20. storočí). Od 12. storočia považujem za hlavný vonkajší znak prihlásenia sa k istej etnickej jednotke používanie jazyka a udržiavanie tradícií etnického jadra (*Traditionskern*), čo nás oprávňuje používať moderné etnonymá napriek sémantickej diferencii v chápaní pojmov. K termínu ranostredoveký národ pozri napr. STEINHÜBEL, Ján. Včasnostredoveký národ a jeho dejiny. In TURČAN, Vladimír (ed.). *Karolínska kultúra a Slovensko. Štúdie*. Bratislava : Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum 2011, s. 105-115.

2) Ďalšou nepriamou metódou na určenie etnicity (a tým nepriamo aj jazyka) jednotlivca či skupiny je analýza historických podôb miestnych názvov – toponým (*Széplak* je maďarské miestne meno – ergo obyvateľstvo bolo maďarské) alebo osobných mien (*Endre* „musí byť“ Maďar, *Georg Nemeč* a *Janko* zase Slovák).¹³ Formy miestnych či osobných mien majú istú výpovednú hodnotu, ale odrážajú skôr prevládajúci jazyk zapisovateľa textu, než obyvateľa lokality. Dôležitý je aj kontext použitia istej formy mena – nemecké osobné meno v nemeckom texte ešte nemusí znamenať etnickú (či skôr jazykovú) indíciu, naopak, maďarská forma mena použitá v nemeckom texte už môže byť istým vodítkom pre etnicko-jazykové identifikovanie jedinca. Snáď najväčším problémom je, že v stredoveku neexistovala „oficiálna“ forma mena, a tak ľudia, ktorí sa v prameni objavia ako Andreas alebo Johannes, si mohli svojím prevažne používaným jazykom hovoriť Endre či János alebo Ondro či Jano. Obyvateľstvo väčších a najmä multilinguálnych lokalít malo iste väčšie tendencie k ovládaniu viacerých jazykov a k viacvrstvovej identite, o to je výskum „etnicity“ či prevládajúceho jazyka stredovekých Prešporčanov ťažší – ak nie rovno nemožný.

3) Najistejším argumentom pre určenie prevládajúceho jazyka (či „etickej identity“) jednotlivca alebo skupiny sú priame doklady vo forme explicitnej výpovede (napr. zápis v komornej knihe, že nemeckí kopáči prišli v stredú a vymenili slovenských, ktorí okopávali vinohrad predtým) alebo implicitné doklady používania jazyka (napr. v písomnom styku, alebo v oblasti orálnej kultúry – pri bohoslužbách, pri publikovaní verejných informácií a pod.).

Hmotná kultúra ako rozlišovací znak?

Prvý z troch vyššie načrtnutých metodických postupov pre poznanie etnickej situácie a preferovaných jazykov v stredovekom Prešporku sa objavuje najmä v archeologickej literatúre, no aj historici si pri náčrte najstarších dejín Bratislavy vypomáhajú archeologickou argumentáciou. Analýzou materiálnej kultúry načrtli slovenskí archeológovia obraz kontinuálneho slovanského osídlenia podhradia od veľkomoravského do ranouhorského obdobia, ktorý má byť dôkazom kontinuálneho pretrvania miestnych Slovanov od veľkomoravských do ranouhorských čias.¹⁴ V korelácii s predstavami historikov preto ponúkajú etnický (a jazykový) obraz mesta

¹³ Napr. T. Ortway (ORTVAY, Theodor. *Geschichte der Stadt Preßburg* II/2. Preßburg, 1898, s. 262) tvrdí, že mená obyvateľov sú jediným zdrojom poznatkov o pôvode a národnosti stredovekých mešťanov: „*Diese Namen sind ganz vorzüglich dazu geeignet, nicht nur über die Nationalität der Bewohner, sondern auch über die eigentliche Herkunft derselben Licht zu verbreiten.*“

¹⁴ Kontinuitu veľkomoravského slovanského a ranouhorského slovanského (slovenského) osídlenia naznačujú tak staršie výskumy Bela Pollu, Tatiany Štefanovičovej, ako aj mladšie Petra Baxu alebo novšie Branislava Lesáka, Margaréty Musilovej a iných. Pozri napr.: LESÁK, Branislav. Veľkomoravské a povelkomoravské obdobie. In JANOVIČKOVÁ, Marta (ed.). *Z najstarších dejín Bratislavy*. Bratislava : MMB, 2004, s. 51-56, tu s. 52: „... kontinuita slovanského osídlenia sa nepretrhla a pravdepodobne do horizontu polovice 10. storočia ani jeho spoločenská a organizačná štruktúra.“

v intenciách vyššie opísaného modelu: pri slovanskom osídlení sa v 10. storočí formuje maďarské (osada Széplak), po polovici 12. storočia sa objavujú talianski a nemeckí osadníci. Aj najnovší stručný pohľad na etnický vývoj ranostredovekej Preslavy/Prešporku vychádza argumentačne z väzby istého typu materiálnej kultúry na konkrétne etnikum.¹⁵

Snaha priradiť istú materiálnu kultúru konkrétnemu etniku so sebou prináša viacero metodických úskalí. Napríklad fragmenty závesných kotlíkov, ktoré sú dnes pripisované prvým generáciám maďarských osídlencov, staršie výskumy nedokázali identifikovať. V súčasnosti sú ich formy aj slovenským archeológom známe, no interpretáciu (jasné priradenie materiálneho prejavu istej skupine) komplikuje multikulturalita nálezísk: napríklad pri výskume osady z 10. storočia na území bratislavskej Vydrice sa našiel vo zvyškoch stavby typický „maďarský“ závesný kotlík, no hneď v susednom objekte sa našla typicky „slovanská“ keramika s vlnovkami.¹⁶ Nálezy hmotnej kultúry rôzneho pôvodu v tesnom susedstve môžu svedčiť o akulturácii a koexistencii príslušníkov rôznych etníc v danej lokalite v 10. storočí, ale môžu byť aj dôsledkom obyčajnej tovarovej výmeny.

Podobne nálezy mincí rakúskeho pôvodu sú pre našich archeológov jedným z hlavných argumentov pre datovanie silnej vlny nemeckého (rakúskeho) osídľovania Bratislavy od 2. polovice 12. storočia.¹⁷ No čo ak boli iba odrazom pohraničného postavenia Bratislavy ako prekladiska (a významného trhoviska) tovarov? Aj výskyt tzv. hornonemeckej grafitovej keramiky, ktorá prichádzala na naše územie dolu Dunajom najmä po polovici 12. storočia, nemusí hneď signalizovať masívnejšie nemecké osídľovanie, ale môže súvisieť len so zmenou módy, so zlepšením importných možností alebo jednoducho s vyššou kúpyschopnosťou domáceho obyvateľstva. Pri určovaní „etnicity“ preto treba nálezy zvyškov materiálnej kultúry, pripisované istým skupinám, pokladať za menej dôveryhodné historické podklady s nejasnou interpretačnou hodnotou, ktoré majú popri písomných prameňoch len doplnkovú funkciu.

Môžu byť mená východiskom?

Pre zistenie etnicity obyvateľov stredovekej Bratislavy sa viac využíva analýza toponým. Až do 12. storočia sa v písomných prameňoch objavujú v zásade len formy blízke miestnemu názvu Pressburg (*Brezalauspurc*, *Brezizburc* a podobne) resp. blízke názvu Posonium (*Boson*, *Poson*, *Buzana* atď.). Kým Rudolf Krajčovič si (podobne ako ďalší autori) myslí, že názov lokality *Poson(ium)* vznikol zo slovanského osobného mena Božňan, maďarský historik József Köblös sa domnieva, že heros-eponymos bol neznámy Maďar Pos (čítaj Poš).¹⁸ Výsledok toponomastic-

¹⁵ LYSÁ 2010, s. 105-139 (citácia s. 117): „V druhej polovici 12. storočia nachádzame na území podhradia stopy po nemeckom osídlení (nový typ keramiky typický pre južné Bavorsko).“

¹⁶ ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana. Južné podhradie Bratislavského hradu v 8. až 11. storočí. In ŠEDIVÝ – ŠTEFANOVIČOVÁ 2012, s. 332-336, tu s. 336.

¹⁷ Napr. ORTVAY 1898.

¹⁸ KRAJČOVIČ, Rudolf. Bratislava v 9. – 10. storočí vo svetle toponymických faktov. In HORVÁTH, Vladimír

kých skúmaní je v zásade identický s obrazom, aký ponúka vyššie opísané spájanie istej materiálnej kultúry s konkrétnym etnikom, teda *obraz* kontinuálneho osídlenia Slovanov a Slovákov v podaní slovenských historikov-jazykovedcov alebo naopak, dôraz na maďarský pôvod toponyma, ergo *imago* maďarského osídlenia Bratislavy významnejšieho ako slovenského, v podaní časti maďarských historikov. Je príznačné, že žiadna z oboch strán nevenovala pozornosť v poradí tretiemu toponymu v blízkosti Bratislavy – *campus Firfeld*, ktoré sa objavilo v súvislosti s treťou križiackou výpravou (miesto, kde stál poľný tábor Fridricha Barbarossu v roku 1189). Miesto sa nachádzalo niekde v pohraničnom priestore na pomedzí Uhorska a Rakúskeho kniežatstva (medzi dnešnou Petržalkou a Wolfsthalom?), preto jeho nemecká forma nemusí nutne súvisieť s nemeckými osadníkmi v Bratislave samotnej, no pripomína nám, že nemecký jazyk sa používal v 12. storočí prinajmenšom v tesnom susedstve bratislavského podhradía.¹⁹

Pri bratislavských toponymách je zaujímavým fenoménom prevrstvovanie (či miešanie) jazykových foriem. Nájdeme ho už hneď v najstaršej známej podobe názvu lokality – forma *Brezalauspurc* vznikla spojením slovanského osobného mena (Breslav/Preslav) a nemeckej koncovky *-burg* označujúcej hradisko. V tomto konkrétnom prípade môže ísť len o ponemčenie slovanského názvu lokality, ktorý mohol v skutočnosti znieť Breslava či Preslava, ako dokladá koniec-koncov ešte minca Štefana I. s nápisom *PRESLAVA CIV(ITAS)*. Nemeckí kronikári totiž s koncovkou *-burg* označovali často aj iné staré slovanské centrá (napr. Samov Wogastis-burg či český Can-burg). Zmiešané miestne názvy v mladších prameňoch však môžu byť naozaj svedectvom multietnicity či multilingualizmu v Bratislave a na jej okolí. Už z 13. storočia máme doložené jazykové miešanie v toponyme, pri ktorom zrejme nedošlo k interpretácii názvu zapisovateľom: v roku 1288 dostal bratislavský richtár Jakub zem, ktorá ležala pri potoku Veľká Vydrica (v listine *Nogwyzdrice* – teda s maďarským názvom Nagy/Veľká a slovenským základom Vydrica).²⁰ Zmiešaný názov môže byť dokladom multilingualizmu lokality, ale môže odzrkadľovať aj skutočnosť, že nové obyvateľstvo nahradilo staršie, pričom prebralo základ pomenovania a pridalo adjektívum. Nakoniec môže byť aj interpretáciou maďarsky hovoriaceho notára listiny, ktorý si preložil toponymum alebo jeho časť do „svojho“ jazyka.

V prameňoch z 13. až 15. storočia sa už objavuje väčšie množstvo názvov sídel v okolí mesta (dnes časti Bratislavy), pričom zaujímavým fenoménom je alternácia ich „etnických“ názvov. Napríklad dedina nachádzajúca sa pred hradbami mesta (zrejme v oblasti dnešnej Obchodnej ulice), ktorá je v roku 1291 spomenutá ako *Szeplak* (z maďarského *szép lak* – pekné obývané

(ed.). *Najstaršie dejiny Bratislavy*. Bratislava : Archív hlavného mesta SSR, 1986, s. 169-179; KRAJČOVIČ, Rudolf. *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2005; KÖBLÖS, József. Pozsony. In KRISTÓ, Gyula – ENGEL, Pál – MAKK, Ferenc (eds.). *Korai Magyar történeti lexikon*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1994, s. 553-555.

¹⁹ K najstarším toponymám pozri: ŠEDIVÝ, Juraj. Názvy osídlení na území Bratislavy do konca 12. storočia. In ŠEDIVÝ – ŠTEFANOVIČOVÁ 2012, s. 443-449.

²⁰ Archív hlavného mesta SR Bratislavy (ďalej AMB), Zbierka listín, č. 8 (1288 IV 10).

miesto), sa v prameňoch 14. storočia objavuje takmer výlučne v nemeckej podobe ako Schöndorf (z čoho vznikla predstava o opustení dediny Maďarmi a jej znovuosídlení Nemcami). Dedina Dvorník v chotári dnešných Vajnôr sa približne v tom istom čase označuje raz maďarským, inokedy slovenským menom (1214 *Zeuleus* z maďarského Szölös, 1313 *Dornik*, 1324 *Zeuleus*).²¹ Už pre toto jazykové striedanie názvov je zrejme ťažko udržateľná predstava lingvistov o „jazykovo čistých“ dedinách.²² V skutočnosti sa takmer počas celého vrcholného a neskorého stredoveku stretávame pri Bratislave a jej dnešných súčasťiach s alternáciou názvov sídel – objavujú sa vo viacerých formách: napríklad o Vrakúni píše notár priamo, že sa volá „*Werekne, alebo po nemecky Fratendorf*“ („*villa nostra Wereknye alio nomine videlicet in ydiomate Teutunicali Ffratendorf vocata*“).²³ Rovnakým fenoménom je aj paralelné používanie oboch názvov mesta: Poson (Pozsony)/Pressburg (Prešporok). Toponymá teda naznačujú, že prinajmenšom od 13. storočia hovorila aspoň časť obyvateľov Bratislavy a jej okolia viacerými jazykmi.

Multietnicitu podhradia a neskôr mesta indikujú aj najstaršie známe osobné mená obyvateľov. Po najstarších osobných menách (Breslav/Preslav, Božň/Boso/Poš), ktoré odvodzujeme len hypoteticky z toponým, sa explicitne osobné mená spomínajú až v súvislosti s útokom Henricha III. na hrad v roku 1052, keď (mladší) uhorský prameň spomína mená udatných obrancov, medzi ktorými sa objavuje *Woytech, Endre, Vylungard, Vrosa, Martinus, Zothmund* a iní. Meno Vojtech môže indikovať slovanský (slovenský?) pôvod jeho nositeľa, Endre maďarský a Zothmund nemecký. Pôvod mien však nie je vždy jednoznačný – napríklad meno prvého prameňmi spomínaného bratislavského župana – *Leuca*, môže pochádzať z mena Lucas (ako sa domnieval T. Ortway), ale môže byť odvodené aj od slovanského mena Lev(ík).²⁴ Pri priradení osobných mien konkrétnemu etniku sa objavuje – podobne ako pri identifikácii istej materiálnej kultúry s konkrétnym etnikom – problém módy. Tak, ako pôvodné obyvateľstvo preberalo módný tovar cudzincov, tak sa v prameňoch 13. storočia objavujú módné mená súvisiace nielen s masívnym osídľovaním nemecky hovoriaceho obyvateľstva, ale napríklad aj s prednesom hrdinskej epiky (napr. Alexander, Roland).

Prvé masové informácie o osobných menách obyvateľov Bratislavy ponúkajú až daňové registre. Najstarší sa zachoval z roku 1387 a zachytáva, žiaľ, len mená daňových poplatníkov z bratislavských predmestí (mimo vlastného jadra mesta). Súpis vznikol ešte v období, keď nemčina

²¹ VARSÍK, Branislav. *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. Bratislava : Veda, 1984, s. 44.

²² Mám na mysli najmä vžitý obraz sídla Széplak ako maďarského predmestia gotického mesta. Na druhej strane istú jazykovú „segregáciu“ podporuje kultúrna antropológia (zoskupovanie ľudí do skupín aj na základe rovnakého komunikačného jazyka).

²³ Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond Bratislavská kapitula – súkromný archív (ďalej SABK) G-7-165 (1430 IV 16).

²⁴ ŠEDIVÝ, Juraj. Ľudia na hrade a v podhradí. Spoločenská štruktúra obyvateľov Bratislavy a jej okolia v 10. až 12. storočí. In ŠEDIVÝ – ŠTEFANOVIČOVÁ 2012, s. 374-392, tu s. 381-382).

plne neovládla internú produkciu mestskej kancelárie, je preto vedený ešte v latinčine s výraznou infiltráciou nemeckých výrazov. Zatiaľ čo latinčina prevažuje v nadpisoch a formulkových výrazoch v jadre registra, nemčinou sú písané najmä toponymá a osobné mená, čiastočne aj remeselné prezývky (napr. „*Nota Spitalnewsidel: Item domus Grobschof: XL den.; et dominus capellanus fraternitatis Grobschopf: II t. ½ lb; item Nicolaus Po^esinger pelfifex VI sol.; et Henricus Pyscholf vector XX den.*“ atď). Prameň je síce dvojjazyčný, čo by mohlo do istej miery oprávňovať k domnienke, že osobné a miestne mená notár neunifikoval, ale ich uviedol v tej forme, v akej ich bežne počul (resp. ako sa mu predstavili). Napriek tomu sa v texte vyskytuje latinizácia pri niektorých bežných menách (napr. *Steffanus, Jacobus, Chunradus*), dokonca sa vyskytujú aj latinské prezývky (priezviská?) ako *Petrinn Longus, Jacobus Dives* – najmä pri zamestnaneckých prezývkach (či označeniach reálnych povolání?) ako *Johannes sutor* (obuvník/Obuvník?), *Reicher vector* (povozník/Povozník?) a pod. Osobné mená slovanského alebo maďarského pôvodu sa v texte – možno práve kvôli latinizácii a germanizácii – nenachádzajú.

Aj keď sa pozrieme na daňových poplatníkov z ulice Szeplak/Schöndorf, ktorá bola podľa všeobecných predstáv medievistov obývaná maďarským etnikom, konštatujeme, že register uvádza približne 130 mien, pričom ich forma je v zásade nemecká. Prevažujú mená ako Štefan Seibot – syn Kuna (*Steffanus Seibot, Cuni filius*), alebo *Michel Hyerz, Jacobus Nagelsmid, Michel Synnig, Symon Re^edendorffer, Mathes Lantman, Dy^etel Marichfelder, Nicolaus weber, Ulricus de Lewpolcz^edorf* a iné. Okrem nemeckých mien resp. prídomkov (*Michel de Prukch*) sa vyskytujú iba dva prípady, ktoré môžu indikovať iný pôvod: jeden z daňovníkov je uvedený ako *Johannes Unger, vector* (furman) a jeden ako *Petrus Bohemus*. Označenie druhého nemusí súvisieť s jeho etnickou, ale skôr so „štátnou“ identifikáciou, teda mohlo ísť o prevažne nemecky hovoriaceho obyvateľa Českého kráľovstva. Pomenovanie *Unger* (Uhor resp. Maďar) v rámci Uhorska už skôr naznačuje, že mohlo ísť naozaj o Maďara. V celom registri predmestí sa ľudia s podobným označením vyskytujú len päťkrát: *Andreas Ungerisch hawer* (na dnešnej Zámockej ulici), *Henricus Unger* (na Vysokej), *Johannes Unger* (na Schöndorfskej), *relicta Stephani Unger* a *Paulus Unger* (na Dunajskej ulici). Nemecká forma krstných mien všetkých osôb, ako aj fakt, že jeden z nich mal typicky nemecké krstné meno Henrich, však nabádajú k opatrnosti a spochybňujú automatické interpretovanie ľudí s prezývkou *Unger* ako Maďarov, ako to kedysi robil napríklad Theodor Ortway.²⁵

Otázne je, či ľudia s prezývkou *Hunger* (ktorú Ortway považoval len za iný variant prezývky *Unger*) dostali svoje „priezviská“ podľa hladu alebo podľa Uhrov/Maďarov.²⁶ Takéto formy sa

²⁵ Napr. Ortway (ORTVAY 1898, s. 278) uvádza viacero dokladov Prešporčanov s touto prezývkou (najstarší prípad našiel v roku 1388, zmienky o ostatných jednotlivcoch našiel až v prameňoch z 15. storočia (najviac – až 12 – sa podľa neho objavilo v registri z roku 1439). Pri bližšej interpretácii zarazí, že forma ich krstných mien bola prevažne nemecká – dokonca sa vyskytovali typicky nemecké formy krstných mien ako Sigbert alebo Fritz Ungerovci.

²⁶ Prezývka Hladný by nebola výnimočná – v tom istom registri je uvedený napr. Gašpar Raňajkový (*Caspar Fruestuckh*), Peter So Žartovným Bruchom (*Peter Straichenpauch*), Juraj Chudý (*Gerig Magerl*) a pod. Na druhej strane za stotožnenie oboch foriem by mohlo argumentovať uvedenie majiteľa/majiteľov? domov na Dunaj-

v registroch vyskytujú častejšie ako nositelia prezývky Unger – napríklad v registri z roku 1504 sú uvedení *Ulrich* a *Hanns Hunger* zo Sluttergasse, *Lucas*, *Oswald* a *Laurentz Hunger* z Michalskej, *Lawrentz* a *Oswald Hunger* z Panenskej, *Peter Hungrin* z Panenskej, *Cristan Hunger* z Vysokej, *Lienhart Hunger* zo Schöndorfskej atď.²⁷ Isté etnické stotožňovanie aspoň časti z nich s maďarským etnikom (či jazykom) by dovoľovalo dodatočné označenie: *Michel Keller Hung(er?)* zo Schöndorfskej ulice.

Na slovanský/slovenský pôvod nositeľov mena by zase mohli poukazovať prezývky *Windisch*, *Tot* a podobne. V registroch sa nachádza len málo nositeľov tohto mena (napr. v registri z roku 1504 býva na Vydrici *Thoman Bindisch* – *B* a *W* sa v registri alternujú). Prezývky *Behem* sú pomerne časté, ale môžu byť aj označením geografického pôvodu (napr. register z 1504: *Wolfgangg Behenn*, *Jorg Behem* atď.).

Jednoznačnejším poukazom na iný ako nemecký jazyk nositeľa by mohla byť prezývka s nenemeckým základom. Napríklad podľa daňového registra z roku 1504 žil na Schöndorfskej ulici *Wentzl Hallasz* (teda po maďarsky Václav Rybár). Keďže Schöndorfská ulica bola ďalej od vodných tokov, je možné, že išlo naozaj už o prezývku či priezvisko, a nie o označenie remesla. Podobne žil na Sluttergasse (dnešná Nešporova ulica) muž s maďarskou prezývkou *Pinter* (maď. Debnár). Je zaujímavé, že muž mal pritom typicky nemecké krstné meno Wolfgang.²⁸ Zapisovateľ (nevedno prečo) využil v celom registri maďarskú formu *pinter* miesto nemeckej formy *Binder* v zmysle debnár/Debnár. Jednoznačnú identifikáciu maďarských prezývok či priezvisk s maďarskou etnicitou nabúrava aj meno *Mathes Pinter Behem* (Čech), ktorý je uvedený ako daňovník bývajúcí na Schöndorfskej ulici tradične pripisovanej Maďarom.. Tým, že ho bližšie označili ako „*pochádzajúceho z Čiech/Čecha*“, nie je veľmi pravdepodobné, že by jeho preferovaným jazykom bola maďarčina, hoci mal „maďarské“ priezvisko. Nie je preto vylúčené, že aj iní ľudia s čisto maďarskými prezývkami, ktorých našiel v prameňoch z 15. storočia Ortway, považujú ich bezvýhradne za Maďarov (napr. *Johannes Kakas*, *Joannes Bornemisza*, *Paulus Hozw*, bratislavský prokurátor *Stephanus Litteratus dictus Nemeth*²⁹), preferovali v komunikácii iné jazyky.³⁰ Vysvetlením by mohlo byť spolužitie s maďarsky hovoriacimi obyvateľmi, ktorí dali nositeľovi prezývku vo svojom jazyku.

Bádatel' hľadajúci etnickú či jazykovú identitu v stredovekom Prešporku zaplesá, keď nájde nenemecké – napríklad maďarské alebo slovenské – osobné meno. Veď „národná forma“

skej ulici v registri z 1504 ako *Mert Ungrin* a *Mert Hungrin* (domy však boli pomerne ďaleko od seba, identickosť oboch osôb preto nie je jasná).

²⁷ AMB, Zb. listín, č. 4288 (1504).

²⁸ Tamže. V registri je aj *Hanns Pinter* z Michalskej ako aj *Michel Hayndl pinter* z Panenskej ulice, *Wolfgang Pinter* a *Mert Pinter* z Schöndorfskej,

²⁹ ORTVAY 1898, s. 279.

³⁰ Len ako perličku mi nedá neuviesť, že aj autora tejto štúdie (ktorý sa považuje za Slováka a má čisto slovenské meno) prezývajú slovenskí aj zahraniční priatelia maďarským slovom Gyufa.

krstného mena by mala byť ešte silnejšou indíciou ako prezývka/priezvisko. Ak sa v prameni spomínaný muž volá László, tak predsa musí byť Maďar! O tom, že ani táto pre nás logická axióma nemusí v stredoveku platiť, nás opäť presvedča bratislavský register z roku 1504, podľa ktorého v ulici *Newstatt* (niekde južne od Hviezdoslavovho námestia) býval *Lasla Behem* (teda László Čech).³¹ V tom istom registri sa nachádza aj muž s osobným menom českého(?) / slovenského(?) pôvodu *Matiáš (Mathiasch Glasser)*.³² České krstné meno má aj Ján/Janek Čech (*Janne Behem*), iste českého pôvodu boli vedľa seba bývajúci Jiřík Remenár(?) (*Grzig Riemner?*) a Jiřík Sedlár (*Grzig Satler*).³³ Až na podobné výnimky sa nenemecké krstné mená v registroch nevyskytujú. Jasne identifikovateľné sú židovské mená (*Lasarus Jud, Asre Jud, Moyses Jud* a pod.).

András Kubínyi považoval za pravdepodobné, že indíciou, poukazujúcou na maďarskú etnicitu, by mohlo byť aj opačné poradie mien v písomných prameňoch (najskôr prezývka a potom krstné meno). S takýmto poradím sa v bratislavských registroch stretávame až v 16. storočí – napríklad v registri z roku 1504 sú z celkovo asi 1500 daňovníkov uvedení v obrátenom poradí iba siedmi: *Schön Gerig* a *Schön Cristan* žijúci na Schöndorfskej ulici, *Guet Jorg* na Dunajskej (v jeho susedstve sa nachádzala záhrada Mateja Uhrína/*Mert Ungrin*), *Pruckh Hanns, Schwartz Michel* v Novej ulici, *Lang Jorg* z Vydrice, *Lang Hannß* z Fudtluckhen.³⁴ Niektoré z týchto siedmich mien sa vyskytujú viackrát, pričom v zápise stojí vždy na prvom mieste prezývka a až za ňou nasleduje krstné meno, čo by mohlo byť dôkazom, že nejde o náhodnú zmenu poradia, ale o rešpektovanie istého systému. Aj v prípade týchto potenciálnych Maďarov sú ich krstné mená v nemeckej podobe.

Je isté, že prevažne používaným jazykom takmer 800 daňovníkov bratislavských predmestí, ktorých zaregistrovali v roku 1387, ako aj približne 1500 ľudí z roku 1504, bola nemčina. Naznačujú to aj prídomy (prezývky poukazujúce na geografický pôvod) daňovníkov: väčšina z nich malo prídomy podľa lokalít v hornonemeckom priestore (Bavorsko a Rakúsko) – napríklad v registri z roku 1387 dvanásť mali prídomy *Bayer*, traja boli *von Wien*, dvaja z Würzburgu, dvoch prezývali *Osterreicher*, dvoch *Steyrer*, zo Salzburgu, z (Kloster?) Neuburgu, dvoch z Brucku (na Litave? alebo z Mostu?), z Wagramu, z Leopoldsdorfu, po jednom mali prezývku *Pottendorfer* a *Rýnčan (Reinisch)*. Z „cudzích prídomy“ sa na druhom mieste

³¹ AMB, Zb. listín, č. 4288 (1504), s. 39, 40 a 63. V tom istom prameni sa spomína aj *Gergel* (= Gergely?) *Hunger* z Vydrice, v meste býval *Balasch Poschin(?)*, *Philipp Janusch* (s. 74).

³² Iné nehnuteľnosti vlastnil zrejme ten istý človek v meste, pričom v iných zápisoch už má meno nemecké: *Mathias Glasser* (s. 61, 79).

³³ Tamže (s. 74 a 77). V registri nie sú pri daňovníkoch z vnútorného mesta uvedené ulice, obaja bývali zrejme na Panskej.

³⁴ Tamže. *Pruckh Hanns* sa uvádza v registri dokonca trikrát – vždy v opačnom poradí mien. V takom poradí sa vyskytuje aj *Lanng Hanns* z Fudtluckhen na predmestí a *Lanng Hanns Hunger* z mesta. Môže ísť o tú istú osobu, pričom sa pri nej stretávajú hneď dve indície naznačujúce maďarský pôvod (obrátené poradie mien a prezývka *Hunger*).

vyskytujú prídomy „z Čiech“ (ôsmi *Bohemus* a dvaja *Wohemus*, jeden *Prager*). Prídomy „Čech“ mohol byť označený aj Slovákom, Čechom, ale iste aj Nemcom prichádzajúci z Čiech či priamo z Prahy. Veľká skupina daňovníkov mala prídomy poukazujúci na ich domáci, uhorský pôvod, pričom väčšina mala prídomy podľa lokalít v okolí Bratislavy (sedem Pezinčanov/*von Pösing*, štyria z Lamača/*von Seldendorf*, dvaja Svätajurskí/*von St. Georgen*, dvaja zo Šopronu/*de Supronio*, ďalší z Trnavy/*von Tyrna*, z Devína/*von Theben*).

Aj v súpisoch daňovníkov zo 16. storočia prevažujú prídomy ako *Osterreicher* alebo *Steyrer*. Okrem typicky nemeckých či rakúskych prídomy sa vyskytujú opäť pomerne často „Česi“ (1504: *Gerig Behem* a *Mathes Pinter Behem* na Schöndofskej a ďalší s prídomy *Behem* žili v meste) alebo „Uhri/Maďari“ (1504: *Michel Unger* žijúci na predmestí, v meste *Jacob Schneider Unnger*).³⁵ Zaujímavosťou je, že medzi daňovými poplatníkmi bývajúcimi v meste bol aj Jakub Cigán (*Jacob Zygauner*).³⁶

Ak porovnáme najstarší register z roku 1387 s tými zo 16. storočia, je evidentné, že takmer úplne vymizli latinské prezývky, ktoré sa vyskytovali v najstaršom zozname (miesto *Longus* je už len *Lang*). Na druhej strane sa zdá, že zapisovatelia na konci stredoveku mali väčší rešpekt voči prevažujúcej podobe krstného mena (preto sa objavuje *Matiasch* miesto nemeckého *Mathias* alebo *Jiřík/Grzig* miesto nemeckého *Georga*).

„Národné“ jazyky vo verejnom priestore

Spomedzi stredoeurópskych krajín malo Uhorsko jazykovo azda najviac heterogénne obyvateľstvo. Možno aj preto používanie „národných“ jazykov narušilo monopol latinčiny – v porovnaní s okolitými západnými susedmi – pomerne neskoro. Zatiaľ čo nemčina sa napríklad v rakúskych kanceláriách objavila už pred polovicou 13. storočia, uhorskí Nemci ju začali častejšie používať takmer o storočie neskôr. Aj oneskorenie v používaní češtiny je podobné a uhorské diplomatické písomnosti v tomto jazyku (rôzne silne ovplyvnenom miestnymi slovenskými dialektmi) sa objavujú až po prvej tretine 15. storočia. Maďarčina sa dokonca v uhorských listinách objavila až na prelome 15. a 16. storočia. Prítom latinčina ostala aj po objavení sa „národných“ jazykov v písomnej oblasti takmer výlučným jazykom cirkevných kancelárií a až do polovice 15. storočia aj prevažujúcim jazykom kráľovskej kancelárie. „Národné“ jazyky sa v neskorostredovekej uhorskej písomnej kultúre používali predovšetkým ako komunikačný prostriedok vnútri miest a medzi mestami a mešťanmi navzájom. Nelatinské jazyky uprednostňovali v písomnostiach aj niektoré šľachtické rody (v okolí Bratislavy ide najmä o pánov zo Sv. Jura a Pezinka, ktorí vydávali písomnosti prevažne v nemčine).

³⁵ AMB, Zb. listín, č. 4288 (1504). Pri druhom z nich je meno skrátené (mohlo byť aj *unngerisch*), v tom prípade mohlo ísť o „uhorského krajčira“, ktorý šiel podľa domácej módy.

³⁶ Tamže, s. 62.

Najistejšou indíciou o prevažujúcom jazyku v meste sú priame doklady jeho použitia na verejnosti – či už v ústnom alebo písomnom styku. Dokladov ústnej komunikácie v stredovekej Bratislave je však len minimum. Ojedinelá je napríklad zmienka, že akt predstavenia farára (uvedenie klerika do farského úradu) vo farnosti sv. Vavrinca na bratislavskom predmestí sa mal udiať „*nahlas v nemeckom jazyku pred verejnosťou*“.³⁷ Ortway spomína aj vyhlasovanie oznamov na verejnosti v maďarčine, jeho informácia sa však týka až pomoháčskeho obdobia (skladba obyvateľstva sa po roku 1526 zrejme výraznejšie zmenila): v roku 1569 zaplatili radní páni nejakému žobrákovi, aby na okolí mesta niekto v mene mestskej rady vyhlásil po maďarsky zákaz vyvážať obilie.³⁸

Oveľa početnejšie sú doklady použitia „národných“ jazykov v písomnej (knižnej, listinnej a epigrafickej) sfére. Knižné rukopisy boli v stredovekej Bratislave súčasťou privátnej a len vo veľmi obmedzenej miere aj verejnej sféry. V zásade až do 13. storočia neexistujú indície, že by mešťania vlastnili akékoľvek rukopisy. Kódexy (aj to len latinské) možno predpokladať len pri miestnej kapitule, farských kostoloch a kláštoroch. Vo vlastníctve mešťanov sa knihy objavujú ojedinele zrejme až v druhej polovici 14. storočia. Laicizácia knižnej kultúry je typická až pre nasledujúce storočie, keď sa knihy už bežnejšie objavujú ako súčasť testamentárnych odkazov bratislavských mešťanov.³⁹

Keďže kanonici bratislavskej kapituly mali komunikovať *litteratorie* (t. j. latinsky), neudivuje, že aj v zozname jej kníh z konca 1420-tych rokov je medzi viac ako 80 titulmi len jeden kódex označený ako nemecký.⁴⁰ V tretej tretine 15. storočia pribudlo do Bratislavskej kroniky niekoľko odpísaných nemeckých listov (zrejme s cieľom vytvoriť akúsi formulárovú minizbierku).⁴¹ Zrejme až neskôr – možno ešte v stredoveku – sa do kapitulskej knižnice dostali aj dva slovníčky: *glossarium latino-germanicum* (v konvolúte so *Sermones de sanctis*)⁴² a 51-stranový latinsko-nemecký vokabulár.⁴³ Nemecké knihy možno od 15. storočia predpokladať vo viacerých bratislavských meštianskych domácnostiach, no explicitne doložené sú len v testamente mest-

³⁷ SNA, f. SABK, F-10-198 (1438 V 11): akt mal byť prednesený „*alta voce in tewtonico wlgari plebi*“.

³⁸ ORTVAY 1898, s. 70, pozn. 2: „*Die wochen Laurentii zalt ainen Pettler, der hungarisch ausgerueft, domit man zum landtag Profiant zufiren, und kain traid aus dem land lassen soll.*“

³⁹ Ku skladbe testamentov zo stredovekej Bratislavy pozri: SZENDE, Katalin. *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest : MTA TTI, 2004; edícia kníh testamentov: MAJOROSSY, Judit – SZENDE, Katalin. *Das Preßburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427) – 1529*. Tl. 1. Wien – Köln – Weimar : Böhlau, 2010.

⁴⁰ „*Item quidem liber thewtunicalis in pergameno et asseribus, in alba cutte, qui intitulatur (Crux – prečiarknuté) Crewczgang.*“ Edíciu pozri v: ŠEDIVÝ Juraj. *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*. Bratislava : Chronos, 2007, s. 278-280.

⁴¹ SOPKO, Július. *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin : Matica slovenská, 1981, s. 117-122, č. 86.

⁴² Tamže, s. 90, č. 61.

⁴³ SNA, Knižnica bratislavskej kapituly, KK 62. Slovník vydal SCHRÖER, Karl Julius. *Lateinischdeutsches Vocabular von MCCCCXX*. Presburg, 1859.

ského notára Liebhardta Egkenfeldera.⁴⁴ V jeho poslednej vôli sa spomína až desať nemeckých titulov: právna kniha, formulárová kniha, román o Alexandrovi Veľkom, lekárska príručka, komentár k žalmom, konvolút rôznych textov s kalendárom, zbierka kázní, návod na dobré umieranie, *Schachzabel*, kniha zvaná *Wigloys* a okrem toho aj ďalší nešpecifikovaný nemecko-latinský rukopis.⁴⁵

Českých a maďarských kodikologických textov sa zachovalo ešte menej: v kapitulskej knižnici sa zachoval Klaretov latinsko-český slovník z poslednej tretiny 14. storočia.⁴⁶ Na konci 19. alebo v prvej polovici 20. storočia sa z knižnice stratil rukopis, opísaný Knauzom ako *Glossarium Latino-Slovacum*.⁴⁷ Čo je zaujímavé, v období, ktoré sa približne kryje s obdobím vlády Žigmunda Luxemburského (1387 – 1437), badať v kapitulských (najmä liturgických) rukopisoch prípisky, ktoré korigujú české reálie, dopisujú českých svätcov alebo dokonca sa vyskytujú aj české prípisky na margách bratislavských kódexov.⁴⁸ Z maďarských textov sa zachovalo iba jedno fólio v Prayovom kódexe (pôvodne uloženom v knižnici bratislavskej kapituly, dnes v Budapešti).⁴⁹ Hoci obsahuje mimoriadne cennú pamiatku maďarčiny (Halotti beszéd – Pohrebná reč), tá nemá s komunikáciou v mestskom prostredí nič spoločné. V knižnej oblasti zohrávali všetky tri „bratislavské národné jazyky“ popri latinčine iba marginálnu úlohu.

Pokým v kodikologickej sfére sa „národné“ jazyky nedokázali popri latinčine presadiť, v oblasti diplomatickej produkcie (listiny, listy, mestské knihy a pod.) dokázali ku koncu stredoveku latinčinu zatlačiť do úzadia. Prím hrá opäť nemecký jazyk, pričom Bratislava má pri prieniku nemčiny do uhorských kancelárií výnimočné postavenie. V písomnej produkcii iných uhorských miest (okrem Šopronu) sa nemčina objavuje až okolo polovice 14. storočia a v kráľovskej kancelárii dokonca až v období panovania Žigmunda Luxemburského, no Prešporčania vydávali listiny v nemčine už v druhom desaťročí 14. storočia.⁵⁰ Svoju úlohu pritom zohrali intenzívne kontakty mešťanov s rakúskymi partnermi.⁵¹ Najstaršie nemecké listiny sú len prijímateľskými

⁴⁴ K osobe notára pozri: SPIRITZA, Juraj. Curriculum vitae bratislavského mestského notára a skriptora Liebhardta Egkenfeldera. In SEDLÁK, Vincent (ed.) *Zborník príspevkov k slovenským dejinám*. Bratislava : Slovenský historický ústav Maticy slovenskej, 1998, s. 190-214; VIZKELETY, András. Die Mobilität der weltlichen Intelligenz im deutschsprachigen Raum des spätmittelalterlichen Europas am Beispiel von Liebhard Egkenfelder, Stadtschreiber in Pressburg. In KRIEGLEDER, Wynfried – SEIDLER, Andrea – TANCER, Jozef (eds.). *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*. Bremen : Edition Lumiere, 2002, s. 219-230.

⁴⁵ ŠEDIVÝ, Juraj. Deutsche Handschriften in der Slowakischen Republik – historische und kodikologische Aspekte. In BREITH, Astrid et al. (eds.). *Manuscripta germanica. Deutschsprachige Handschriften des Mittelalters in Bibliotheken und Archiven Osteuropas*. Stuttgart : Hirzel, 2012, s. 167-181.

⁴⁶ SNA, Knižnica bratislavskej kapituly, KK 50; SOPKO 1981, s. 90, č. 59.

⁴⁷ ŠEDIVÝ 2007, s. 23.

⁴⁸ Tamže, s. 139, 143.

⁴⁹ SOPKO, Július. *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a Rumunsku*. Martin : Matica slovenská, 1982, s. 17, č. 201.

⁵⁰ Doteraz sa myslelo, že najstaršia zachovaná nemecká listina z Bratislavy pochádza z roku 1346 (napr. LYSÁ 2010, s. 133, pozn. 363).

⁵¹ Len 1-2 desaťročia po Bratislave sa objavila nemčina v listinách mešťanov Šopronu, rovnako späťom s Rakúskom, pred tretinou 14. storočia sa nemčina objavuje aj v listinách pánov z Jura a Pezinka a u Forchtensteinovcov s majetkami na rakúsko-uhorskom pomedzí. K postupnému presadzovaniu sa nemčiny

vyhotoveniami – najmä kláštora v Heiligenkreuz, ktorý mal v Bratislave a jej okolí vinice a v meste samotnom hospodársky dvor s kaplnkou. Počet nemeckých listín začal stúpať od 1340-tych rokov a od poslednej tretiny 14. storočia sa nemčina presadila ako prevažujúci jazyk vnútromestských písomností. Úplne ovládla písomnosti vydávané mešťanmi, medzi písomnosťami mestskej rady tvorí v 15. storočí iste už nadpolovičnú zložku (takmer celá vnútorná písomná agenda – napr. mestské knihy ale aj listiny v prospech vlastných mešťanov a korešpondencia s inými mestami).

Čeština resp. slovakizovaná čeština sa v diplomatickej korešpondencii Bratislavy objavuje od tretiny 15. storočia (najstaršie všeobecne koncipované svedectvo z roku 1429 vydané v Uherskom Hradišti, o niekoľko rokov mladšie listiny sú už explicitne adresované Bratislavčanom).⁵² Samotná prešporská mestská kancelária zrejme česky nekoncepovala, ale bola nútená čítať české listiny a listy adresované bratislavskej mestskej rade mestami a mešťanmi z Moravy, Záhoria či Považia. Celkovo sa v mestskom archíve zachovali približne štyri desiatky diplomatických jednotlivín v češtine resp. slovakizovanej češtine.⁵³ Maďarčina sa v bohatom Archíve mesta Bratislavy (ale napr. ani v Šoprone alebo iných významnejších mestách centrálného Uhorska) až do prelomu 15. a 16. storočia neobjavuje.

Podobný scenár ako pri kódexoch a listinnom materiáli sa dá pozorovať aj pri analýze nápisovej (epigrafickej) kultúry. V Uhorsku sa až na ojedinelé výnimky objavujú nápisy ako súčasť prezentácie či komunikácie vo verejnom priestore až na konci 13. resp. na začiatku 14. storočia. Inštalované boli zväčša v cirkevných priestoroch – aj keď niekedy aj v spojitosti s laickou *memoria* (napr. náhrobky alebo liturgické náčinie objednané laikmi). Počas celého 14. storočia však neexistuje doklad nápisu, ktorého text by nebol latinský. Najstaršie nemecké texty sa objavujú až v 15. storočí (k úplne prvým patria zrejme nápisy na levočskom cykle kardinálnych cností a smrteľných hriechov v Kostole sv. Jakuba, ktoré pochádzajú z obdobia okolo roku 1410). V Bratislave sú všetky nemecké epigrafické texty spojené s hlavným farským kostolom. Najstarší tamojší epigrafický text v nemčine sa zachoval na náhrobnej doske klerika z roku 1474 (kedysi mylne datovanej do začiatku 15. storočia).⁵⁴ Približne v tom istom období sa

v diplomatickej produkcii uhorských kancelárií pozri: ŠEDIVÝ, Juraj. Deutschsprachige Beurkundung im Donaugebiet des mittelalterlichen Königreich Ungarns. In MALECZEK, Werner (ed.). *Festschrift zum 100-jährigen Jubiläum von H. Appelt*. Wien (v tlači).

⁵² AMB, Zb. listín, č. 1084 (1429 V 24), 1095 (1429 X 5), 1248 (1433 II 4), 1467 (cca. 1437) a ďalšie.

⁵³ LEHOTSKÁ, Darina – HANDZOVÁ, Darina – HORVÁTH, Vladimír – HRABUŠŠAY, Zdenko – MERGLOVÁ, Nesti. *Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností*. Praha : Archívna správa ministerstva vnútra, 1956.

⁵⁴ Do roku 1403 ju datuje ešte napr. A. Fiala alebo V. Luxová, pozri: FIALA, Andrej. Kamenné architektonické články a náhrobníky. In GLATZ Anton C. (ed.). *Gotické umenie z bratislavských zbierok*. Bratislava : MMB – SNG, 1999, s. 67; LUXOVÁ, Viera. Memento mori: formy náhrobnej skulptúry. In BURAN, Dušan (ed.). *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : Slovenská národná galéria – Vydavateľstvo Slovart, 2003, s. 325-333, 664-670. Náhrobok datoval správne do roku 1474, určil text ako nemecký a prepísal ho až: ŠEDIVÝ 2007, s. 207-209.

nemčina objavila aj na náhrobkoch laických (aj nobilitovaných) mešťanov: Martina/Merta Gailsama z roku 1484,⁵⁵ Wilhelma von Wulckendorf,⁵⁶ ako aj ďalšieho, ktorého meno nie je jasne čitateľné.⁵⁷ Približne z konca 80. rokov alebo skôr až z 90. rokov 15. storočia pochádza aj nemecký nápis na ozdobnej mreži pastofória (*Sigismund · fischer · Schlosser zv · wien*) v presbytériu kostola. Neskôr pribudol k nemeckým náhrobným nápisom aj text na nárobnej doske Fridricha Voyta.⁵⁸ Čeština (slovenčina) ani maďarčina sa v epigrafickej sfére bratislavskej písomnej kultúry nedochovali vôbec. Zdá sa, že podobne ako v kodikologickej oblasti si aj v epigrafickej latinčina udržala silné postavenie v mestskom prostredí vôbec – a aj v Bratislave. Nemčina narúšala monopol latinčiny iba mierne – aj to až v poslednej štvrtine 15. storočia. Ostatné jazyky sa vo verejných nápisoch, ale napríklad ani v individuálnych grafitách, nepresadili zrejme vôbec.

Ak by sa zdalo, že výskyt istého „národného“ jazyka v písomnej kultúre je najlepším dôkazom lingválnej preferencie („rodného jazyka“), aj tu treba byť voči podobným simplifikáciám opatrný: úlohu verejného komunikačného jazyka totiž vo verejnom mestskom priestore (nielen) Bratislavy prebrala po latinčine nemčina. Používali ju aj vydavatelia, u ktorých by sa dalo predpokladať, že ich preferovaný („rodný“) jazyk bol iný. Napríklad Ján z Moraván, jeden z moravských „post-husitských“ kapitánov hradu Korlátka, ho koncom 1430-tych rokov používal vo svojich listoch adresovaných mestu Bratislava.⁵⁹

Z analýzy všetkých troch zložiek stredovekej bratislavskej písomnej kultúry sa zdá, že mal pravdu Theodor Ortvoja, ktorý sa domnieval, že nemecký živel v mestskej kultúre vysoko prevažoval. No na rozdiel od jeho predstavy, že okrem nemčiny bolo počuť hlavne maďarčinu a ostatné jazyky hrali iba marginálnu úlohu, sa zdá, že písomná kultúra svedčí skôr v prospech západoslovenskými (a/alebo českými/moravskými) dialektmi hovoriaceho elementu, ktorý sekundoval dominujúcemu nemeckému hovoriacemu obyvateľstvu. Maďarčina sa v meste iste ozývala tiež, problém pri jej identifikácii je, že tento jazyk sa v písomnom prejave objavuje

⁵⁵ Doska je dnes umiestnená v krypte pod kaplnkou sv. Anny, spodná polovica je vyplnená erbom, horná nápisom v gotickej minuskule: „Anno · do(min)i · M^o · CCCC^o · LXXX° · IIII · Ist ge/starbe(n) · der · erber · herr · Mert. · gail/sam · am · osterabent · de(m) · got · ge/nadig · seiī amen.“

⁵⁶ Náhrobná doska je dnes umiestnená tamže. Má v spodnej polovici erb a v hornej nápis gotickou minuskulou: „Hie leid pegrab(e)n der Edel Ritter her / Wilhalm von Wulkendarff un(d) ist / gestarb(e)n an aller seln tag im ... / dem got gnad.“

⁵⁷ Náhrobná doska je v tej istej krypte. Žiaľ, skoro celá je zastavaná kamennými dlaždicami, preto je viditeľný iba text asi v hornej štvrtine dosky: „Hie leid [be]grabe(e)n der E[de]l vn(d) / fest [_ _] ist gestorb(e)n / des nast(e)n montag nach [_ _] / [_ _] dem got gnedig sei.“

⁵⁸ Fragment náhrobnej dosky (približne horná polovica) je momentálne za hlavným oltárom v presbytériu, má erb umiestnený v celom poli, text je v kolopise: „Hie ligt begraben der Fursichtig weis herr Fridrich Voyt pu[rger]“ (zvyšok textu a náhrobku chýba). K náhrobným pamiatkam pozri aj HALKO, Jozef – KOMORNÝ, Štefan. *Katedrála svätého Martina*. Bratislava : Lúč, 2010 (autor J. Haľko pri prepisoch nápisov spolupracoval s autorom tejto štúdie, pri identifikácii erbov s Dr. Janou Oršulovou).

⁵⁹ Pozri napr. AMB, Zb. listín, č. 1917 (nedatované, zrejme medzi 1437 a 1440). Ku datovaniu pozri interný materiál z archívneho výskumu Dr. Tomáša Januru z Historického ústavu SAV, ktorému týmto ďakujem za poskytnutie materiálu.

v Uhorsku celkovo až v neskorom stredoveku (v kódexoch výraznejšie v poslednej tretine 15. storočia, v listinách v podstate až od prvej polovice 16. storočia, v epigrafickej oblasti sa na území Slovenska stredoveké maďarsky písané nápisy zrejme nevyskytujú vôbec).

Sumarizujúce úvahy

Záver výskumu sa zdá byť skeptický, až takmer agnostický. V zásade všetky tri hlavné metódy, ktoré medievisti používajú pre zistenie etnicity či „rodného“ jazyka jednotlivca alebo jeho skupiny, sú diskutabilné: Stotožnenie vybranej materiálnej kultúry s istým etnikom je na zváženie (cudzia hmotná kultúra aj mince sa do Bratislavy mohli dostať ako výsledok obchodu). Použitie „národných“ toponým je veľmi závislé od kontextu (v akom jazyku je text napísaný, aký jazyk uprednostňuje zapisovateľ), navyše toponymá sú relatívne konzervatívne – jedna etnická skupina môže používať toponymum inej, staršej, aj dávno potom, ako sa tá pôvodná odsťahovala alebo asimilovala. Pri analýze osobných mien sa zdá, že doteraz jednoznačne maďarsky alebo slovensky interpretované prezývky/priezviská môžu mať nemecké väzby (napr. *Wolfgang Unger*). Dokonca ani krstné mená nemusia jasne ukazovať etnicitu (László Čech v nemeckom daňovom registri). Napokon aj verejný jazyk či jeho písomná podoba neprehrádzajú nič o „rodnom“ či preferovanom jazyku autora výpovede (napr. Ján z Moraván/*Jan von Morawan* píše Bratislavčanom po nemecky).

Vo všeobecnosti preto možno tvrdiť, že 1) preferovaný jazyk (alebo dokonca etnicita) jedinca bol pre stredovekých mešťanov druho- až treťoradým skupinovým identifikačným činiteľom. Navyše je otázne, či sa jeho skupinová identita (*Theutonicus/Slavus/Ungarus* a pod.) kryla s jeho preferovaným jazykom. 2) Až na explicitné identifikácie (napr. donácie slovenskému kazateľovi a pod.) sa etnická identita nedá zistiť, preto sú akékoľvek kvantifikácie etnických skupín v mestách len hypotetickými špekuláciami. 3) Pravdepodobná multilingualita Bratislavy (aj keď iné „národné“ jazyky nemčine len sekundovali), zodpovedá antropologickej zásade, že menšie lokality majú tendenciu k unitárnosti, naopak, väčšie centrá podporujú diverzitu (aj jazykovú). Vzdialeným príkladom je súčasná Bosna, kde je v dedine buď mešita alebo kostol, no mestá majú nielen mešity, ale aj katolícke a pravoslávne kostoly.

Multilingualita v stredovekom Prešporku sa neprezentuje tak výrazne ako v niektorých centrách severného Slovenska (súperenie slovenčiny s nemčinou) alebo v Zadunajsku a Sedmohradsku (súperenie maďarčiny s nemčinou). Zrejme aj v Bratislave bola viacjazyčnosť realitou, ale veľmi obmedzenou. Veľkú prevahu nemčiny v ústnom prejave aj v písomnej komunikácii – či už listinnej alebo nápisovej – dokladá niekoľko bratislavských fenoménov: Napriek tomu, že mestský archív je (spolu so šopronským) najlepšie zachovaným mestským archívom niekdajšieho Uhorska, nenachádzame v prameňoch žiadne náznaky pre neskorý stredovek typického napätia medzi rôznorečovými kolektívami, aké sú doložené napr. v Žiline (1381), Budíne (1438) či

Trnave (1480-te roky). Absentujú topografické označenia typu „slovenská/maďarská ulica, slovenská/maďarská škola/kúpeľ a pod.⁶⁰ Predovšetkým chýba akýkoľvek náznak skupinového združovania sa v cirkevnej oblasti na základe preferovaného jazyka (maďarský/slovenský kostol alebo aspoň kaplnka či len vlastný kazateľ v slovenskej resp. maďarskej reči). Z uvedeného sa zdá, že prevažne slovensky alebo prevažne maďarsky hovoriaci obyvatelia tvorili len malú časť mestského obyvateľstva a aby mohli komunikovať s väčšinou, museli ovládať aj hlavný jazyk prešporskej mestskej komunity – nemčinu.

Cituj:

ŠEDIVÝ, Juraj. Jazyková a etnická pluralita v stredovekom Prešporoku/Bratislave – stredoveká realita alebo moderný obraz? In *Forum Historiae*, 2012, roč. 6, č. 2. ISSN 1337-6861.
http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2012/texty_2_2012/sedivy.pdf

...

Doc. PhDr. Juraj Šedivý, MAS., PhD. učí na Katedre archívniectva a pomocných vied historických Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Špecializuje sa na dejiny stredoveku (písomná kultúra, urbánne a cirkevné dejiny). Je autorom viacerých štúdií doma i v zahraničí a publikácií *Mittelalterliche Schrifkultur im Pressburger Kollegiatkapitel* (2007), *Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc – na križovatke kultúr* (2012). Je predsedom občianskeho združenia Historia Posoniensis, ktoré vydáva *Dejiny Bratislavy 1 – 5*.

Kontakt: juraj.sedivy@fphil.uniba.sk

⁶⁰ Ojedinele sa predmestie Schöndorf objavuje v prameňoch ako *platea hungaricalis*: AMB, Zb. listín, č. 244 (1367 VII 27). Môže ísť však o termín geografický (ulica smerujúca ďalej do Uhorska) – podobne ako *Ungar-Vorstadt* vo Viedni.